

Dr. Kindl Melinda

HUNGARIKA KUTATÁS

*Párhuzamos kényszerpályák II.
Olasz–magyar kapcsolódási pontok 1943 nyara és
Magyarország német megszállása közötti időszakban*

SZAKMAI BESZÁMOLÓ

Kutatás helyszínei: Róma, Salò

Kutatás időtartama: 2018. április 13. – június 15. (2 hónap)

I. Bevezetés

Az olasz–magyar diplomáciai kapcsolatok történetének 1943 és 1944 közötti szeletére koncentráló munka során a két ország viszonyának három fő szegmensét terveztem vizsgálni:

1. Olaszország és Magyarország közös kiugrási kísérletei 1943 nyarán;
2. A Kállay-kormány és az olasz fegyverszüneti megállapodás nyilvánosságra kerülése után Brindisiben berendezkedő Déli Királyság kapcsolatainak vizsgálata;
3. A két ország közötti történeti párhuzamosságok tanulmányozása.

Bár a tervezett kutatás 1943 nyara és Magyarország 1944. március 19-i megszállása közötti időszakban történt eseményekre kívánt elsősorban koncentrálni, a levéltári és könyvtári munka során a szigorúan vett időkeretet megelőző és azt követő események sem kerülhették el a figyelmet, jelentősen kitágítva ezzel a kutatás horizontját is. Elöljáróban annyit érdemes itt elmondani, hogy egyfelől sikerült az általam korábban végzett kutatásokon nyugvó doktori disszertációm témájához („*Párhuzamos kényszerpályák. Olasz–magyar diplomáciai kapcsolatok 1943–1945*”) kapcsolódó újabb, jelentős dokumentum-együtteseket feltárni. Másfelől pedig már az iratanyagok feldolgozásának jelen állapotában is megállapítható, hogy a fellelt források biztos dokumentális fedezet nyújthatnak számos jövőbeli publikációhoz, melyek tudományos eredményei reményeim szerint a szakmai körök érdeklődésére is számot tarthatnak majd.

A kutatás eredményeinek számbavételekor a feltárt tényanyag legérdekesebb dokumentumai között súlyozva, időrendben haladva szeretném ismertetni a Tisztelt Kuratóriummal az ösztöndíjas időszak szakmai terméseit, egyúttal kiemelve a most napvilágra került 2200 dokumentum¹ néhány forrásközlésre is érdemes darabját.

II. A kutatás helyszínei

Levéltárak:

- Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri
- Archivio Centrale dello Stato
- Centro Studi e Documentazione sul periodo storico della Repubblica Sociale Italiana

A szakirodalomhoz és visszaemlékezésekhez kapcsolódó gyűjtőmunka helyszínei:

- Biblioteca della Fondazione Ugo La Malfa
- Biblioteca di Storia Moderna e Contemporanea
- Istituto Gramsci

¹ Lásd a mellékleteket.

III. A kutatás legfontosabb eredményei

A megszállás lélektana

A németek és a magyarok, ahogyan a németek és az olaszok között a politikai bizalmi viszonyok valójában sosem voltak erősek. Egy darabig ugyan az érdekek összeegyeztethetőnek tűntek, de azonosnak nem voltak nevezhetők. Idővel azonban egyre nehezebbé vált a kapcsolatok mederben tartása, a konszenzus disszenzussá alakult, melynek során konfliktusok egész sora bontakozott ki a felek között, ami 1943 tavaszától bizalmi válsággá mélyült. A közös politikai perspektíva hiánya (legfőképp a háború lehetséges kimenetelével kapcsolatban), az érdekezéssé alakulása mind a magyar, mind az olasz, mind a német vezetésben a fenyegetettség érzetét keltette. Konkrétabban mondva, míg a németeknek fegyvertársainak egy tömbben tartása vált életbevágóvá, addig a magyar és az olasz politikai körök számára immáron a Tengelyben maradás jelentett egyre nagyobb veszedelemet.

Ralph S. Mavrogordato az amerikaiak által a háború után lefoglalt német dokumentumok alapján készült tanulmányában² megállapítja, hogy a németek az olaszokkal szembeni bizalmatlanságuk miatt már 1943 májusában előkészületeket tettek egy lehetséges fordulat balkáni és itáliai katonai következményeinek kezelésére. Mikor Hitler és az OKW értesült Mussolini bukásáról – amit provokációnak vettek –, az addig kezdetleges állapotban lévő tervek részletes kidolgozása égetően sürgős feladattá vált. A Tengely hadművelet végső változata augusztus 30-ára készült el, mely a katonai lépések mellett az északi területek pacifikálásához szükséges fasiszta kormány felállításának gondolatát is tartalmazta. Ezt követően a Badoglio-kormány béketapogatózásairól jól értesült Führer szeptember 7-én úgy döntött, hogy ultimátumot küld az olaszoknak, melynek szövegével a fegyveres erők parancsnokságának szeptember 9-re kellett elkészülnie. A követelések olyan nehezen elfogadható passzusokat tartalmaztak, mint a német egységek szabad mozgását Olaszország területén vagy csapataik közös vezérlését, azaz német vezetés alá vonását³. Amennyiben a követelések teljesítését visszautasították volna az olaszok, egyedül erre az esetre helyeztek a németek biztonsági lépéseket kilátásba. A nácik az ultimátum elküldésének gondolatától végül a fegyverszünetnek az angolszászok által 8-án tett nyilvános bejelentése miatt álltak el: ehelyett elindították a Tengely hadműveletet.

² Mavrogordato, Ralph S.: Hitler's Decision on the Defense of Italy. In.: *Command Decision*. Centre of Military History, United States Army, Washington D.C. 1987. 303–322. (a továbbiakban: Hitler's Decision, 1987.)

³ Az ultimátum a következő pontokat tartalmazta:

A, A német csapatok szabad mozgása Olaszországban;

B, Az olaszok vonják vissza csapataikat a német–olasz határról, és ezeket az egységeket rendelik a B hadseregcsoport alá;

C, Az olaszok alakítsanak ki erős frontvonalat délen;

D, Egyezzenek bele a csapatok közös vezetőség (azaz német vezetés) alá vonásába. In.: OKW/WFSt, KTB, 1.VII. – 30.IX.43, 1943. szeptember 7-i és 8-i feljegyzések. Idézi: Hitler's Decision, 1987. 315–316.

A szerző tehát hiteles dokumentumok bizonyító erejére támaszkodva állapítja meg, hogy a németek végeredményben a fegyverszüneti megállapodás nyilvánosságra kerülése miatt (ergo nyílt támadás) döntöttek a Tengely hadművelet beindításáról. Azaz Hitler szeptember 8-ig kizárólag ultimátumban gondolkodott, katonai lépéseket pedig csak abban az esetben helyezett kilátásba, amennyiben az olaszok nem mutatkoztak volna készségesnek az „együttműködésre”!

Az olaszországi események a magyar kabinetre elrettentő erővel bírtak. A Kállay-kormány tétlensége – egyéb körülményeken túl – a németektől való lidérces félelem számlájára írható, melyben 1943. szeptember 8-a után Leitmotivvá vált a nácik olaszországi reakciójához hasonló magyarországi események elkerülése. A német vezetés Olaszország kapcsán azonban már ekkor levonta a konzekvenciákat, melyeket Magyarország ügyében ültet majd át a gyakorlatba. Minden esetre a Kállay által semleges országokba küldött követeket (akiknek a feladta a szövetségesek szondáztatása volt) a Reich titkosszolgálatja sorra buktatta le, így a magyar kormány béketapogatózásairól jól értesült Hitler számára már csak idő kérdése volt, hogy mikor szállja meg hazánkat.

A Bastianini–Kállay–Antonescu megállapodás, avagy egy közös olasz–magyar–román kiugrási terv

A Duce bukását követően a frissen megalakult Badoglio-kormányban a külügyminiszteri tárcát Raffaele Guariglia kapta meg. Mint az a korábban törökországi követi tisztséget betöltő Guariglia visszaemlékezéséből kiderül, számára is ismeretes volt, hogy Giuseppe Bastianini, a korábbi külügyi államtitkár 1943 tavaszán Románia és Magyarország vezetőivel szóbeli megállapodást kötött, miszerint amennyiben olyan katonai helyzet állna elő, ami a másik felet a háborúból való kilépésre kényszerítené, arról előzetesen egymást informálni fogják és a közös akció lehetőségéről konzultációt fognak folytatni. Mussolini bukását és az azt követő események nem hagytak kétséget a felől, hogy az olasz politika radikális változások elé néz. Antonescu ezért azonnali tájékoztatást kért Guarigliától az olasz kormány jövőbeli szándékait illetőleg. Ugyanakkor a román politikus explicit kijelentette, hogy amennyiben az oroszok elérik a Dnyepert, Románia fegyverszünetet fog kérni. Guariglia memoárjában leírja, hogy kíváncsi volt tartotta volna, amennyiben a három ország egyszerre lép ki a háborúból. Realista politikusként azonban hozzáteszi, hogy míg Olaszország abban a szerencsés helyzetben volt, hogy az ajtójukon kopogtattak már a szövetségesek, addig Románia és Magyarország légi megsegítésére gondolni sem lehetett, míg a szövetségesek meg nem szerezték a dél-olaszországi repülőterek feletti ellenőrzést.⁴ Valójában – írja Guariglia – a magyar kormány jól látta, hogy egy közös olasz–magyar–román kiugrást lehetetlenség lett volna összehangolni, így Kállayék nem kértek tájékoztatást július 25-e után. Sőt, amikor szeptember 8-án Guariglia bejelentette a magyar kormánynak az olasz kapituláció hírét, ahelyett, hogy vádaskodásba kezdtek volna az elmaradt tájékoztatás

⁴ Guariglia, Raffaele: *Ricordi 1922–1946*. Edizioni Scientifiche Italiane, Nápoly, 1950. 638–639.

miatt, a következő mondat hangozott csak el a magyar féltől: „*Adja az ég, hogy mi is megtehesük!*”⁵

A Kállay-kormány és a Déli Királyság kapcsolatai

Mussolini kiszabadítása után a Duce vezetésével északon megalakul a Salò-i Köztársaság, míg Pietro Badoglio, a király és szűk köre Róma német megszállása után az ország déli részén rendezkedett be (*King's Italy* avagy *Déli Királyság*). A *King's Italy* lehetőségeit kezdetben erősen gátolta a hosszú fegyverszüneti megállapodás, kifejezetten a diplomáciai kapcsolatokat szabályzó 25. cikkelye. Ennek értelmében ugyanis a Déli Királyság az Egyesült Nemzetek országaival harcban álló országokkal, vagy az azok által megszállt országokkal nem ápolhatott volna kapcsolatot, sőt azokat a diplomatákat és konzulokat, akik ezekben az országokban voltak akkreditálva, vissza kell volna hívnia. Ellenben a most feltárt források is azt bizonyítják, hogy ez a passzus nem teljesült: a Badoglio-kormány ugyanis a tengely országokban állomásozó királyhű olasz követekkel Ankarán és Bernen keresztül levelezést folytatott, mégpedig az angol és az amerikai követségek postaszolgálat segítségével(!). További példa erre a Budapesten működő olasz királyhű követ, Carlo De Ferrariis már jobban feltárt esetén túl,⁶ Magistrati, Bernben állomásozó olasz követ tevékenysége. Miután a királyhű diplomata visszautasította Mussolini szolgálatát, erről a svájci hatóságokat is értesítve, sikerült kapcsolatba lépnie Madridban, Lisszabonban, Stockholmban, Ankarában, Dublinban, Buenos Airesben és Kabulban állomásozó kollégáival, akik hozzá hasonló módon döntöttek. A helyi amerikai és brit követségek pedig rendelkezésére bocsátották a követség működéséhez szükséges anyagi eszközöket (!), valamint engedélyezték a királyi kormánnyal való kapcsolattartást. Magistrati ezen túlmenően információt gyűjtött azokról a diplomáciai és konzuli képviselőről, akik németek által megszállt vagy ellenőrzött országokban tevékenykedtek⁷, értesüléseit pedig az amerikai és az angol követségek útján továbbította is a Badoglio-kormány felé. Az egyik ilyen most fellelt táviratban Magistrati 1944 januárjában arról tájékoztatja felettesét, hogy értesülései szerint Mussolini budapesti követének és a németek nyomására a magyar kormány kénytelen volt átvette a budapesti Kultúrintézet feletti irányítást, mely az 1935-ös kulturális egyezmény értelmében Olaszország tulajdonát képezte. Ghyczy Jenő külügyminiszter jelezte egyúttal – írja Magistrati –, hogy a magyar kormány, a jelen és a jövő adta nehézségek ellenére, változatlanul fenn kívánja tartani a diplomáciai kapcsolatokat a királyi kormánnyal.⁸ S valóban, Carlo De Ferrariis, a királyi követség magyarországi vezetője kormánya jóváhagyásával hat hónapon keresztül folytathatta diplomáciai tevékenységét Budapesten, melynek biztatására – a Svájcban tevékenykedő Magistratihoz hasonlóan – többek között szabotázs és hírszerző

⁵ Uo. 639.

⁶ Disszertációm részletesen ismerteti a De Ferrariis vezette olasz királyi követség budapesti működését. Elérhető online:

<http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/kinldmelindaphd.pdf>

⁷ ASDMAE, AP 1931–1945. Svizzera B. 28. Fasc. 5. Dátum nélkül

⁸ ASDMAE, AP 1931–1945. Ungheria B. 37. 1944. Fasc. 3. Magistrati's No. 10 (Confidential) for Royal Italian Government. 1944. január 21.

tevékenységet is folytatott. Köszönhetően tehát annak a ténynek, hogy hazánkban továbbra is működhetett a Déli Királyság képviselőtét ellátó követség, a Badoglio-kormány már a Brindisiben töltött időszakban (1944. februárig) képviseltette magát Magyarország területén, egészen a német megszállásig. Az MNL Országos Levéltárban általam korábban talált forrásból ki is derült, hogy Bakách-Bessenyei György svájci követnek személyesen, a fentiekben említett Magistrati hálálkodott a Kállay-kormány Budapesten állomásozó királyi követségével szemben tanúsított előzékeny magatartásáért, melyről De Ferrariis maga számolt be részletesen berni kollégájának táviratban. *„Ezzel kapcsolatban bizalmasan megemlítettem, hogy a magyar kormánynak szándékában volt nagyobb mennyiségű listet a Nemzetközi Vöröskereszten keresztül Délolaszországba küldeni, hogy azonban ez az akció – sajnos – nem járt eredménnyel. Magistrati, aki erről nem bírt tudomással, láthatólag meghatottan mondott köszönetet a magyar kormány ezen tervezett baráti gesztusáért.”*⁹ – írja Bessenyei Ghyczynek küldött levelében. A most fellelt dokumentumok azonban arról tanúskodik, hogy az említett szállítmány mégis elérte Olaszország partjait: *„Az a sorsbéli hasonlóság, mely a magyar népet sújtja és az, amely mindezidáig tragikusan ránehezedik az olaszok földjére, ugyanazon ellenség által eltiporva, az elkövetett hibák közötti analógia, melyek ennyire fájdalmas és részben közös végzet felé vezették őket és bennünket, túlságosan is nyilvánvalók ahhoz, hogy ne szilárdítsa meg az olaszok lelkében a hagyományosan is mély szimpátiát a magyar nép irányába, aki a Nemzetközi Vöröskereszten keresztül bízott a felszabadított Olaszország lakosságának.”*¹⁰

Mindez szép tanúbizonysága annak is, hogy az egyre mostohábbá váló körülmények ellenére a két ország közötti erős kötődés a diplomácia világán kívül eső eszközök útján is kifejezést nyerhetett.

CENTRORSI

A Klebelsberg-ösztöndíj jóvoltából eljuthattam az Olasz Szociális Köztársaság egykori igazgatási központjába, Salòba is. A városában található *Centro Studi e Documentazione sul periodo storico della Repubblica Sociale Italiana (CENTROSRI)* intézetbe áttekintettem a Susmel-gyűjtemény irat-együttesét, valamint Rodolfo Graziani egykori hadügyminiszter hagyatékát.

Sajnálatos módon a Susmel-hagyaték legérdekesebbnek ígérkező anyagai állományvédelmi gondatlanság miatt megrongálódtak: az iratok mállékonnyá váltak, a tinta sokhelyütt elhalványodott és a penész miatt a dokumentumok olvashatatlaná váltak.

A mostoha levéltári körülmények ellenére, sikerült a magyar történetírás szempontjából néhány releváns dokumentumot találnom, amelyek között akad forráspublikációra érdemes forrás is. Sztójay Döme 1944. március 31-én

⁹ MNL OL K 84, Berni Követség VIII. Politikai jelzetű iratok a követség második fennállásából. 293. Csomó. 1941–1944/G. A genfi főkonzulátus jelentései. Bessenyei Ghyczynek, 1944. január 21.

¹⁰ ASDMAE, AP 1931–1945. B.37. Fasc. 3. S. fasc. 3. 1944. április 13.

Mussolininek küldött bemutatkozó-üdvözlő távirata,¹¹ és Mussolini még aznap írt válaszlevelén kívül,¹² Szabó László az – Olasz Szociális Köztársaságba akkreditált teljhatalmú miniszter – 1944. augusztus 26-án elhangzott beszédét megörökítő dokumentumot is felleltem, melyet megbízólevelének átnyújtáskor intézett Mussolinihez.¹³ A forrás egyben a Duce a megbízott nagykövetnek szóló válaszát is tartalmazza. Szabót, aki korábban mint katonai attasé hosszú éveket dolgozott a Duce mellett még az 1930-as években, már-már szívélyes baráti viszony fűzte az olasz államfőhöz, s ez a meleg tónus a források hangvételében is visszaköszön, átlépve a diplomáciai ceremónia és szokásrend emelte határokat. A háborús körülmények ellenére mind kétfél a két ország közötti szoros kapcsolatok még erősebb kötelékekkel való megerősítésére tettek ígéretet, leszögezve egyúttal a két állam mindenkori érdekközösségét is.

A Náday misszió

Horthy köre a megszállás után is bízott egy esetleges, Olaszország felől érkező antant támadás lehetőségében, melyhez csatlakozva a magyarok kevesebb emberáldozat árán fordíthattak volna helyzetükön. Az 1944. június 6-i franciaországi partraszállással azonban minden illúzió megszűnt. Az egyre közelebb kerülő frontvonalak gyűrűjébe zárt ország náciellenes vezetése felhagyott passzivitásával, és Horthy tárgyalásokba kezdett egy új kormány létrehozásáról bizalmi embereivel. A tétlenkedéssel való szakítás folyamatát az 1944. augusztus 23-án bekövetkezett romániai események is felgyorsították. A kormányfő a hónap végén felmentette Sztójayt, s Lakatos Géza vezérezredest nevezte ki miniszterelnökké. A cél nem kevesebb volt, mint a német befolyás csökkentése, a deportálások leállítása, az ország szuverenitásának helyreállítása, s a háborúból való kiugrás előkészítése. Közismert, hogy ez utóbbi érdekében Horthy delegációt küldtek Moszkvába, melynek eredményeként október 11-én Faragho Gábor vezérezredes aláírta az előzetes fegyverszüneti feltételeket tartalmazó egyezményt.

Ezzel szemben a magyar szakirodalomban csak elvétve esik szó a Náday misszió történetéről.¹⁴ Az 1944 szeptemberében, Horthy Miklós kormányzó személyes megbízásából Olaszországba küldött nyugállományú vezérezredes küldetéséről ugyanis csak töredékesen maradtak fenn források. Mindezidáig pedig nem voltak

¹¹ Centro Studi e Documentazione sul periodo storico della Repubblica Sociale Italiana (CENTRORSI) Archivio Dullio Susmel, Busta N. 14. Fasc. 207. Documentazione giornaliera. Telegramma dell'Eccellenza Doeme Stojay, Presidente del Consiglio dei Ministri e Ministro degli Affari Esteri di Ungheria. Stojay Mussolininak. Budapest, 1944, március 31.

¹² Uo. Telegramma al Capo del Governo e Ministro degli Affari Esteri d'Ungheria, Doeme Stojay. Mussolini Sztójaynak. Salò, (Brescia), 1944, március 31.

¹³ CENTRORSI, Archivio Dullio Susmel, Busta N. 19. Fasc. 355. Documentazione giornaliera. Discorso per la presentazione delle credenziali da parte del ministro di Ungheria, Ladislao Szabo. 1944 augusztus 26.

¹⁴ Szakály Sándor: Náday István „útravalója”. In.: *Lymbus*. 2008. 315–321. Csorba László nagydoktori disszertációjában is csak röviden ismerteti a Náday misszió körülményeit. In.: Csorba László: *A római követ jelenti... A magyar–olasz kapcsolatok története 1945–1956*. Elérhető online: http://real-d.mtak.hu/538/4/dc_252_11_doktori_mu.pdf (a továbbiakban: Csorba, 2010.) 40–41.

pontosabb információink avval kapcsolatban sem, hogy pontosan milyen utasítást kapott Náday a kormányzótól. Az Olasz Külügyi Levéltár iratállományában talált iratok alapján azonban konkrétabb képet alkothatunk a Magyarország átállására tett egyik utolsó kísérletről. A forrásokból ugyanis kiderül, hogy Horthy nemcsak a közismert Faragho-féle tárgyaló delegáció útján igyekezett Magyarország háborúból való kilépését előkészíteni: a moszkvai küldöttséggel egy időben követség érkezett Bakách-Bessenyei Györgyhez Svájcban is, hogy megbízza őt a szövetségesekkel való kapcsolatfelvételre. Horthy, még mielőtt hírt kapott volna a missziók kimeneteléről, szeptember 19-én útnak indította az angolszászok felé utolsó békegalambját, Náday vezéreztetése is. Feladata egyfelől Wilson tábornokkal való egyeztetés volt, s Horthy fegyverszüneti kérelmet a dokumentumok tanúsága szerint azonnal továbbították Londonba és Washingtonba.¹⁵ Náday emellett tolmácsolta Horthy azon kérését is, hogy amennyiben Magyarország valóban orosz megszállás alá kerülne a jövőben, arra az esetre a szövetségesek küldjenek egy ellenőrző bizottságot hazánkba. Megbízása másfelől pedig abban állt, hogy eljuttassa a kormányzó levelét a pápának. Az írásos üzenetben a források szerint Horthy miután részletezte az árulások és a németek zaklatásainak sorát, a Szentatya közbenjárását kérte Magyarország ügyében.¹⁶ A párhuzamosan folyó akciók tehát jól jelzik, hogy a kormányzó több irányba tájékozódva igyekezett az utolsó pillanatban mindent latba vetni.

Szabad Magyarok Egyesülete (Associazione dei Liberi Ungheresi)

Csorba László akadémiai doktori értekezésében röviden említést tesz az Olaszország területén 1944 és 1946 között működő *Szabad Magyarok Egyesületéről*, ismertetve annak vezetőségi tagjainak egy részét is, akik között olyan személyeket találhatunk, mint Apor Gábor volt vatikáni követ, vagy Amerigo Tot szobrászművész.¹⁷ A mostani kutatás során feltárt dokumentumokból további információkat nyerhetünk a szervezet tevékenységével kapcsolatban.

Az egyesület – a felszabadított Olaszországban élő magyarok összességének képviseletében – elsődleges céljának a szövetségesekkel való kapcsolattartást és Magyarország felszabadításában való aktív közreműködést tekintette, s a propaganda tevékenység mellett állandó érintkezésben állt a Déli Királyság külügyminisztériumával is.¹⁸

¹⁵ ASDMAE, AP 1931–1945. B. 37. 1944. Fasc. 1. Appunto. Róma, 1944. október 26.

¹⁶ ASDMAE, AP 1931–1945. B. 37. 1944. Fasc. 2. Appunto. Róma, 1944. október 18. Ebből az iratból ugyanakkor az is kiderül, hogy Csorba László megállapításával szemben, miszerint Rómában ekkor még nem értesültek a Szálasi-puccsról, az olasz külügyminisztériumnak nagyon is pontos értesülései voltak, részben magától Nádaytól.

¹⁷ Csorba, 2010. 21.

¹⁸ AMDSAE, Rappresentanza diplomatica d'Italia in Budapest 1944–1966. B. 1. Fasc. 1. Associazione dei Liberi Ungheresi – 1944. Appunto. 1944. szeptember 19.

Az egyesület vezetősége a fentiekben említetteken kívül a következő, többségükben igen jelentékeny személyekből állt, melyről egy az egyesület hivatalos pecsétjével ellátott listának köszönhetően lehetnek pontos információink:¹⁹

- Aradi Zsolt: a vatikáni követség korábbi sajtóattaséja;
- Boros János: cukrász;
- Csurgay József: fodrász;
- Huszka István: a Római Követség egykori sajtóattaséja;
- Kiss László: filmszakértő;
- Kovács László: doktor;
- Kovács Pál (?);
- Krajcsovits Rudolf: a Szentatya és más királyi fők szájszébesze;
- Kürty Béla: 1943-tól az MTI megbízottja, később Apor magántitkára, majd a Római Magyar Akadémia titkára; a *Szabad Magyarok Egyesületének* titkára
- Lénárd Sándor, orvos, műfordító;
- Magyary Gyula: prelátus, 1940-től pápai titkos kamarás, 1943-tól a pápai egyetem egyházjog professzora, majd a későbbiekben a jogi kar dékánja;
- Milloss Aurél: táncművész, 1938-tól a római Királyi Operaház vezető táncosa és koreográfusa, 1946-tól pedig a milánói Scala balettigazgatója;
- Tolnay Ákos: újságíró, forgatókönyvíró, ellenállási tevékenységért börtönben is ült. Rossellini *Róma, nyílt város* c. filmjének egyik szereplője, s feltehetően maga is a film egyik forgatókönyvírója;²⁰
- Vándor István: gyárvezető (?);
- Vaskó József: asztalos.

A *Szabad Magyarok Egyesülete* által kifejtett tevékenység feltárása további kutatásokra vár, hogy árnyaltabb képet kaphassunk a külföldön tevékenykedő ellenálló csoport munkájáról és eredményeiről. A vizsgálatokat pedig már a vezetőség összetétele is méltán igazolja.

Az Olasz Érdekek Magyarországi Képviselésének Irodája és az olaszok sorsa Magyarország megszállása után

A királyi legáció és egyáltalán a Magyarországon élő olaszok sorsáról fontos tájékoztatást nyerhetünk Antonio Widmar 1945. március 9-én kelt leveléből.²¹ 1944. április 3-án a magyar kormány írásban közölte Emilio Caccialupi volt kereskedelmi

¹⁹ ASDMAE, AP 1931–1945. Ungheria B. 37. 1944. Fasc. 2. Az írat tartalma szerint a listán vörössel aláhúzott személyek (Vándor, Magyary, Kürty, Kiss, Lénárd) pedig az ötös bizottság tagjai is voltak.

²⁰ Tevékenységéről lásd bővebben: Hajnóczy Gábor: A Róma nyílt város magyar szereplője. In.: Jankovics József (Főszerk.): *„Nem súlyyod el az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* MTA Irodalomtudomány Intézet, Budapest, 2007. 1245–1247.

²¹ ASDMAE, AP 1931–1945. Ungheria B. 37. 1945. Fasc. 5. Budapest, 1945. március 9.

attaséval – aki akkor a legmagasabb beosztású szabadlábbon lévő tagja volt az egykori királyi követségnek –, hogy Magyarország ezennel megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat a Királyi Olaszországgal,²² majd a kabinet döntése értelmében április 5-én 102 embert internáltak Mátra Kékes Szállóba, arra az időre, amíg a német hatóságok haza nem tudják őket szállítani. A letartóztatottakról hónapokig nem lehetett hírt kapni, s Widmar később szerzett csak tudomást arról, hogy közülük a katonákat a Reich északi részében lévő koncentrációs táborba hurcolták. Budapesten egyedül Widmar maradt szabadon, sikerülve megmenekülnie az internálás réme elől, s továbbra is fenntartotta a kapcsolatokat – amennyire ez lehetséges volt – az egykori királyi követség internált tagjai, a legitim olasz kormányhoz hű olaszok és a magyar külügyminisztérium között.

A királyi követség tagjainak hazaszállítását a magyar kormány többször is megismételt sürgetés ellenére nem teljesítette. Az internáltak körülményei tovább súlyosbodtak, amikor Kékesről Iváncra szállították őket, Szálasi hatalomra kerülésével pedig helyzetük csak még kritikusabbá vált. A szovjet csapatok elől az ország nyugati részébe húzódó kormány 1944. november 5-én arra kényszerítette őket, hogy Felsőmarácra, a helyi földművesek házaiba költözzenek.

De Ferrariis korábban a Badoglio-kormánytól kapott utasítása (a kormány először Brindisiben, majd 1944. február 11-től Salernóban székelte) szerint a helyi olaszok védelmét és képviselét Svájcnak kellett volna ellátnia. J.H. Maximilian Jäger, budapesti svájci követ azonban elzárkózott a feladat vállalásától,²³ így hosszas huzavona után 1944 október elsején végül a budapesti Svéd Királyi Követség vette át az olasz érdekek magyarországi védelmét, formálisan. Október 3-án Caccialupi Widmar személyét ajánlotta az Olasz Érdekek Magyarországi Képviselétének Irodájának (*Ufficio Rappresentanza degli Interessi Italiani in Ungheria*) vezetése élére, amit a svéd követség éppen akkoriban szervezett. Így Widmar 1944. október 3-tól december 24-ig a svéd követség épületének helyiségeiben működő hivatal vezetőjeként tevékenykedett.

Munkája három elemből tevődött össze:

1. Igyekeztek védleveleket kiállítani minden, Itália legitim kormányhoz hű olasz, de legfőképp az internált személyek számára.
2. Kísérletet tett a lehetőségekhez képest a leghatékonyabban megvédeni az olasz érdekeket, amelyekben jelentékeny károkat tettek a helyi olasz fasiszták garázdálkodásai, melyek fölött a magyar kormány szemet hunyt.
3. Törekedett anyagilag segíteni azoknak az olaszoknak (az internálásából megszököttek, a katonai menekültek), akik kénytelenek voltak rejtőzködni.

December 24-én azonban a nyilasok megszállták a követség épületét, teljesen feldúlva és kifosztva azt. A dokumentumokat, s azokat az értékeket is, melyeket még

²² ASDMAE, AP 1931–1945. Ungheria B. 37. 1944. Fasc. 2. Teleki Gyula, a külügyminisztérium protokollosztályának vezetője Emilio Caccialupinak. Budapest, 1944. április 3.

²³ Svájc ekkor nem állt diplomáciai kapcsolatban Oroszországgal, melynek csapatai szeptember elején már gyors ütemben közeledtek a trianoni Magyarország határaihoz. Mindez előre vetítette hazánk hamarosan bekövetkező szovjet megszállását, melynek bekövetkezése esetén a svájci követség nem vállalta volna az orosz hatóságokkal való érintkezést. In.: ASDMAE, AP 1931–1945. Ungheria B. 37. 1944. Fasc. 3. Appunto. Róma, 1944. szeptember 1.

korábban számos olasz helyeztek el ott letétben elvitték, valamint az élelmiszerkészletet is megdézsmálták. Budapest ostroma pedig csak tovább súlyosbította a hivatal működésének körülményeit. A nyilasok üldözték az antifasiszta olaszokat, sokakat letartóztattak és bebörtönöztek. A diplomáciai védettség normái megszűntek, így a svéd követség tagja is felfüggesztették tevékenységüket, menedéket keresve maguk számára is. Csak 1945. január 18-a után, Pest orosz megszállása után tudta a hivatal újratekdeni munkáját a Kass Ivor utca 10-es szám alatt, ellenben a Budán lévő svéd követség épülete egészen február 13-ig német kézen maradt.

A megszálló oroszok elismerték a Widmar vezette hivatalt, s hajlandóak volt az szovjet fegyveres őrsggel biztosítani az iroda és az egész épület védelmét, ami egyúttal – Widmar kezdeményezésére – az internálásból megszökött egykori követségi dolgozók és más menekült olaszok menhelyévé is vált.

A forrás keletkezésének időpontjában körülbelül 450 olasz tartózkodott Budapesten, többségükben civilek, míg a katonák nem voltak többen 50 főnél. A fasiszták elmenekültek Budapestről. 3 égető probléma:

1. Az olasz kommuna nehézségeit jelentősen fokozta, hogy a kormánybiztos megvonta a külföldi állampolgároktól az élelmezést (!), pénzük pedig nem volt, hogy a legszükségesebbeket a feketepiacon beszerezhessék.
2. Widmar az olaszok hazaszállításának (kb. 200 fő) kérdéséről mindedig nem tudott a megszálló orosz egységek vezetőivel tárgyalni, ugyanakkor felvetette a Bukaresten keresztül történő hazaszállítás lehetőségét.
3. Instrukciókat kért továbbá a Budapesten tartózkodó olasz katonák ügyében, hogy tudja mihez tartani magát a hatóságokkal való tárgyalások során.

A fentiekben röviden ismertetett levélen túl még számos dokumentum maradt fenn az Olasz Külügy Levéltárban Widmar és az olasz követség a háború utolsó félévének időszakából. Ezek feldolgozása és publikálása ugyancsak a közel jövő feladatai közé tartozik.

MELLÉKLETEK

A FORRÁSFELTÁRÓ MUNKA SORÁN ÁTNÉZETT FORRÁSANYAGOK TÉTELES JEGYZÉKE

*Fotódokumentáció készült a kutatás
szempontjából releváns iratokról: /F/*

ARCHIVIO STORICO DEL MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI (ASDMAE) RÓMA

RAPPRESENTANZA DIPLOMATICA D'ITALIA IN BUDAPEST 1944-1966

- **Busta N. 1**

Fasc. 1) Rapporti politici. Parte generale 1944-1947 /F/

sf. 1. Rapporti politici. Parte generale /F/

sf. 2 Affari Politici /F/

sf. 3 Stampa /F/

sf. 4. Miscellanea /F/

sf. 5. Missioni diplomatiche /F/

SERIE AFFARI POLITICI 1931-1945

- **Busta N. 37 Ungheria (1943-1945)**

Fasc. 1) Anno 1943

sf. 1. Rapporti politici /F/

sf. 2. Situazione interna /F/

sf. 3. Rapporti ungaro-rumeni /F/

sf. 4. Bollettini radio /F/

Fasc. 2) Anno 1944

sf. 1. Politica estera /F/

sf. 2. Politica interna /F/

sf. 3. Relazioni italo-ungheresi /F/

sf. 4. Stampa /F/

Fasc. 3) Anno 1945

sf. 1. Rapporti politici riservati /F/

sf. 2. Rapporti politici /F/

sf. 3. Optanti ungheresi /F/

sf. 4. Ripresa relazioni diplomatiche con l'Ungheria /F/

sf. 5. Protezione interessi italiani in Ungheria /F/

sf. 6. Rapporti ungaro-rumeni /F/

sf. 7. Rapporti ungaro-bulgari /F/

sf. 8. Croce Rossa ungherese /F/

sf. 9. Arresti, espulsioni, sorveglianza /F/

sf. 10. Stampa /F/

sf. 11. Miscellanea /F/
sf. 12. Passaporti diplomatici e di servizio /F/
sf. 13. Vaticano - Rapporti politici /F/
sf. 15. Rapporti culturali /F/

• **Busta N. 64. Spagna (1943)**

Fasc. 1) Rapporti di politica estera (1943) /F/

Fasc. 3) Collezione di telegrammi diretti a Badoglio dall'Ambasciata di Madrid /F/

• **Busta N. 65. Spagna (1943)**

Fasc. 1) Stampa

• **Busta N. 66 Spagna (1944)**

Fasc. 1) Rapporti politici /F/

Fasc. 2) Rapporti Spagna-Italia (1943-1944) /F/

• **Busta N. 67 Spagna (1944)**

Fasc. 1) Politica estera (1943-1944)

Fasc. 2) Politica interna (1943-1944)

• **Busta N. 68 Spagna (1944)**

Fasc. 3) Miscellanea (1943-1944) /F/

Fasc. 4) Finanziamento delle rappresentanze in Spagna /F/

• **Busta N. 70 Spagna (1944)**

Fasc. 1) Servizi informativi militari in Spagna e Marocco spagnolo

Fasc. 6) Esercizio della protezione di interessi italiani da parte del governo spagnolo /F/

• **Busta N. 71 Spagna (1944)**

Fasc. 1) Stampa e propaganda spagnola /F/

Fasc. 2) Telegrammi «Stefani» (gennaio-maggio) /F/

• **Busta N. 77 Spagna (1944)**

Fasc. 2) Notiziario vario sull'Europa /F/

• **Busta N. 18 Romania (1943-1944)**

Fasc. 1) Rapporti politici /F/

Fasc. 3) Relazioni italo-rumene /F/

• **Busta N. 19 Romania (1944-1945)**

Fasc 1) Anno 1944

sf. 1) Rapporti politici /F/

sf. 5) Relazioni tra Romania e Italia /F/

• **Busta N. 27 Svizzera (1941-1943)**

Fasc. 3) Anno 1943 /F/

sf. 1) Rapporti politici /F/

sf. 2) Miscellanea /F/

- **Busta N. 28 Svizzera (1944)**

- Fasc. 1) Rapporti politici /F/
- Fasc. 3) Protezione interessi
- Fasc. 5) Regie rappresentanze /F/
- Fasc. 6) Stampa /F/
- Fasc. 7) Miscellanea /F/
- Fasc. 8) Rapporti culturali

- **Busta N. 31 Svizzera (1945)**

- Fasc. 1) Rappresentanze svizzere in Italia (1944-1945) /F/
- Fasc. 2) Miscellanea
- Fasc. 3) Prigionieri di guerra internati italiani (1944-1945) /F/
- Fasc. 4) Rimpatri dalla Svizzera - Tutela interessi italiani (1944-1945) /F/
- Fasc. 6) Attività culturale italiana (1944-1945)

- **Busta N. 34 Turchia (1943)**

- Fasc. 1) Rapporti politici
- Fasc. 3) Rapporti anglo-turchi
- Fasc. 6) Bollettino radio da gennaio a luglio /F/

- **Busta N. 35 Turchia (1944)**

- Fasc. 1) Rapporti politici
- Fasc. 3) Rapporti italo-turchi
- Fasc. 6) Relazione anglo-turche

- **Busta N. 36 Turchia (1944)**

- Fasc. 4) Stampa /F/

GABINETTO DEL MINISTRO E SEGRETERIA GENERALE 1923-1943

- **Busta 1174 (UC 58) Corrispondenza relativa ai rapporti con l'Ungheria, 1938-1941²⁴**

- Fasc. 1) Conversazioni italo-ungheresi, luglio-settembre 1938 /F/
- Fasc. 2) Progettata azione ungherese in Ruteni, 20-23 novembre 1938 /F/
- Fasc. 3) Viaggio a Roma del presidente del Consiglio d'Ungheria conte Teleki e del ministro degli esteri Csaky, 18-20 aprile 1939 /F/
- Fasc. 4) Scambio di lettere Horthy-Mussolini, novembre 1939 /F/
- Fasc. 5) Incontro Ciano-Csaky a Venezia, 6-7 gennaio 1940 /F/
- Fasc. 6) Viaggio del gen. Carboni in Ungheria /F/
- Fasc. 7) Richiesta ungherese di prestito all'Italia /F/
- Fasc. 8) Preoccupazioni ungheresi di un'azione tedesca in Romania: viaggio a Roma del sig. Baranyay, aprile 1940 /F/
- Fasc. 9) Proposte ungheresi di accordi tra Germania, Italia ed Ungheria per la regione danubiana /F/
- Fasc. 10) Scambio di lettere Horthy-Mussolini, aprile 1941 /F/

²⁴ Az iratok rendezetlensége okán érdemesnek tartottam az 1938–1943 közötti iratok áttekintését is, annak reményében, hogy a kutatási témám időszakára vonatkozó forrásokat is meglelem.

- **Busta N. 1157 (UC 41) Corrispondenza relativa ai rapporti con la Germania, giugno 1943**

Fasc. 1.) Appunti, rapporti e lettere a Bastianini /F/

Fasc. 2) Pratica X /F/

Fasc. 3) Cifrari del consolato a Mersina e trasmissioni a Buenos Aires /F/

- **Busta N. 1175 (UC 59) Corrispondenza relativa ai rapporti con l'Ungheria, 1942-1943**

Fasc. 1) Viaggio del conte Ciano a Budapest, 15-18 gennaio 1942 /F/

Fasc. 2) Processo Bethlen e atteggiamento mondo politico ungherese /F/

Fasc. 3) Viaggio del conte Ciano a Budapest, agosto 1942 /F/

Fasc. 4) Situazione interna ungherese ed incontro Mussolini-Kallay, gennaio-giugno 1943 /F/

REPUBBLICA SOCIALE ITALIANA 1943-1945

- **Busta N. 12**

Fasc. Ciraolo /F/

- **Busta N. 13**

Fasc. De Cicco Attilio /F/

- **Busta N. 14**

Fasc. Perrone Capano /F/

Fasc. Pini Galeazzo /F/

Fasc. Sircan Leone /F/

- **Busta N. 16**

Fasc. Prunas /F/

Fasc. Carlo Perego /F/

Fasc. Ugo Passalacqua /F/

- **Busta N. 18**

Fasc. Abele Egon (vuoto)

Fasc. Baky (vuoto)

- **Busta N. 19**

Fasc. Emanuele Grazzi /F/

- **Busta N. 20**

Fasc. Nannini /F/

- **Busta N. 26**

sf. 2 Associazione "Amici dell'Ungheria" e "Amici della Romania" /F/

sf. 2 Associazione Italo-Ungherese /F/

- **Busta N. 38 Spagna**

Fasc. 3) Adesione alla Repubblica Sociale Italiana /F/

- **Busta N. 40 Turchia**

Fasc. 3) Adesione al governo fascista repubblicano e badogliani

- **Busta N. 41**

- ❖ **CEREMONIALE I.**

Fasc. 1) sf. 13. Ungheria /F/

- ❖ **GOVERNO REGIO**

Fasc. 1) Situazione in Napoli

Fasc. 15) Rappresentanze estere presso Governo "Regio"

Fasc. 16) Rappresentanze italiane all'estero Governo "Regio"

- **Busta N. 164**

MOVIMENTO ITALIANI

sf. 20. Cessazione attività diplomatica Regia Legazione Budapest /F/

ARCHIVIO CENTRALE DELLO STATO (ACS) RÓMA

PRESIDENZA DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI

- ❖ Gabinetto. Affari generali

- Governo del Sud, Brindisi (Uffici diversi) 1943-1944

- Busta N. 1. /F/

MINISTERO DELL'INTERNO

- ❖ Gabinetto. Archivio generale

- RSI, affari generali 1943-1946

- Busta N. 31 /F/

SEGRETERIA PARTICOLARE DEL DUCE (1922-1945)

- ❖ **Carteggio ordinario 1922-1945**

RSI, Carteggio ordinario (1943-1944)

- Serie Badoglio

- Busta N. 2518 /F/

- Serie numerica 1922-1943

- Busta N. 2443

- Busta N. 2512 /F/

- Busta N. 2291 /F/

- Busta N. 128 /F/

❖ **Carteggio riservato**

- RSI, Carteggio riservato 1943-1945
Busta N. 71 /F/
Busta N. 75 /F/

RSI, Miscellanea (1943-1945)

- B.1

**CENTRO STUDI E DOCUMENTAZIONE SUL PERIODO STORICO DELLA REPUBBLICA
SOCIALE ITALIANA (CENTRORSI) SALÒ**

ARCHIVIO DULLIO SUSMEL

Busta N. 14

Fasc. 207) Documentazione giornaliera, 31 marzo 1944 /F/

- Telegramma dell'Eccellenza Doeme Stojay, Presidente del Consiglio dei Ministri e Ministro degli Affari Esteri di Ungheria
- Telegramma al Capo del Governo e Ministro degli Affari Esteri d'Ungheria, Doeme Stojay

Busta N. 19

Fasc. 355) Documentazione giornaliera, 26 agosto 1944 /F/

- Discorso per la presentazione delle credenziali da parte del ministro di Ungheria, Ladislao Szabo

ARCHIVIO RODOLFO GRAZIANI

A KÖNYVTÁRI KUTATÓMUNKA SORÁN GYÚJTOTT IRODALOM JEGYZÉKE

Szakirodalom

- Baldi, Stefano–Baldocci, Pasquale: *Through the Diplomatic Looking Glass*. DiploFoundation – Ministero degli Affari Esteri Istituto Diplomatico. Róma, 2007.
- Bartoli, Domenico: *Victor Emmanuel III*. Mondadori, Milánó, 1946.
- Bertoldi, Silvio: *Contro Salò: nascita e morte del Regno del Sud*. Bompiani, Milánó, 1984.
- Bertoldi, Silvio: *La guerra parallela: 8 settembre 1943 – 25 aprile 1945*. Mondadori, Milánó, 1966.
- Bianchi, Gianfranco: *Perché e come cadde il fascismo: 25 luglio crollo di un regime*. Mursia, Milánó, 1972.
- Borzoni, Gianluca: *Renato Prunas diplomatico (1892–1951)*. Rubbettino. Soveria Mannelli, 2004.
- Di Nolfo, Ennio–Serra, Maurizio: *La gabbia infranta: Gli Alleati e l'Italia dal 1943 al 1945*. Editori Laterza, Róma, 2010.
- Espinosa, Agostino Degli: *Il Regno del Sud: 8 settembre 1943 – 4 giugno 1944*. Biblioteca Universale Rizzoli, Milánó, 1995.
- Guerri, Giordano Bruno: *Galeazzo Ciano. Una vita (1903–1944)*. Bompiani, Milánó, 1979.
- Rossano, Antonio: *1943: «Qui radio Bari»*. Edizioni Dedalo, Bari, 1993.
- Santarelli, Renzo: *Mezzogiorno 1943-1944. Uno "sbandato" nel Regno del sud*. Feltrinelli, Milánó, 1999.
- Petacco, Arrigo: *La nostra guerra 1940–1945: l'avventura bellica tra bugie e verità*. Mondadori, Milánó, 1995.
- Santoro, Stefano: *L'Italia e l'Europa orientale: diplomazia culturale e propaganda 1918-1943*. F. Angeli, Milánó, 2005.
- Zangrandi, Ruggero: *1943: 25 luglio – 8 settembre*. Feltrinelli, Milánó, 1964.

Visszaemlékezések

- Anfuso, Filippo: *Da Palazzo Venezia al Lago di Garda (1936–1945)*. Settimo Sigillo, Róma, 1996.
- Alfieri, Dino: *Due dittatori*. Rizzoli, Milánó, 1948.
- Bastianini, Giuseppe: *Volevo fermare Mussolini. Memorie di un diplomatico fascista*. Biblioteca Universale Rizzoli, Milánó, 2005.
- Berio, Alberto: *Missione segreta (Tangeri: Agosto 1943)*. Enrico Dall'Oglio, Milánó, 1947.
- Bizzarri, Aldo: *Mauthausen città ermetica*. O.E.T. Edizioni Polilibraria, Róma, 1964.
- Bizzarri, Aldo: *Il problema è la persona 1945–1952*. Il Saggiatore, Milánó, 1966.
- Bova Scoppa, Renato: *Colloqui con due dittatori*. Ruffolo, Róma, 1949.
- Dollmann, Eugen: *Roma nazista: 1937–1943*. BUR, Milánó, 2002.
- Gasparini, Marco–Razeto, Claudio: *1943: Diario dell'anno che sconvolse l'Italia*. Castelvechi, Róma, 2013.

- Guariglia, Raffaele: *Ricordi 1922–1946*. Edizioni Scientifiche Italiane, Nápoly, 1950.
- Goebbels, Joseph: *Diario intimo*. Mondadori, Milánó, 1948.
- Grandi, Dino. *25 luglio: quarant'anni dopo*. A cura di Renzo De Felice. Il Mulino, Bologna, 1983.
- Mellini Ponce de Leon, Alberto: *Guerra diplomatica a Salò: ottobre 1943 – aprile 1945*. Cappelli, Bologna, 1950.
- Ortona, Egidio: *Diplomazia di guerra: diari 1937–1943*. Il Mulino, Bologna, 1993.
- Prunas, Renato: *Renato Prunas*. M.A.E., Servizio storico e documentazione, Róma, 1974.
- Simoni, Leonardo: *Berlino ambasciata d'Italia: 1939–1943*. Migliaresi, Róma, 1946.
- Rahn, Rudolf: *Ambasciatore di Hitler a Vichy e a Salò*. Garzanti, Milánó, 1950.
- Richelmy, Carlo: *Svizzera. La buona vicina. Berna 1943–1945*. Edizione Palatine, Torino, 1947.
- Widmar, Antonio: *Ungheria, 1938–1946: con un diario dell'assedio di Budapest*. Le edizioni del lavoro, Róma, 1946.

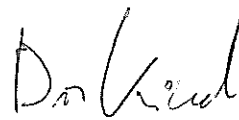
Tanulmányok

- Caroli, Giuliano: Italia e Romania tra guerra e dopoguerra 1943–1946. In.: *Rivista di Studi Politici Internazionali*, Vol. 58. 1991/2. 215–257.
- Linsenmeyer, William S.: Italian Peace Feelers before the Fall of Mussolini. In.: *Journal of Contemporary History*. Vol. 16. 1981/4. 649–662.
- Pastorelli, Pietro: La Turchia e i tentativi pace italiani. In.: *Il Politico*, LVI. 1991/2. 295–311.
- Grandi, Dino: Tutta la verità sul 25 luglio. In.: *Nuova Storia Contemporanea*, 2013/3. 37–88.
- Ortona, Egidio: Il 1943 da Palazzo Chigi. Note di diario. In.: *Storia Contemporanea*. 1983/6.
- Mavrogordato, Ralph S.: Hitler's Decision on the Defense of Italy. In.: *Command Decision*. Centre of Military History, United States Army, Washington D.C. 1987. 303–322.
- Ferraris, Luigi Vittorio: L'amministrazione centrale del Ministero degli Esteri italiano nel suo sviluppo storico (1848–1954). In.: *Rivista di Studi Politici Internazionali*, 1954/3. 605–663.
- Cohen, Asher: Continuity in the Change: Hungary, 19 March 1944. In.: *Jewish Social Studies*, 1984/2. 131–144.

Források, forráskiadványok

- Di Nolfo, Ennio (szerk.): *Documenti Diplomatici Italiani. Vol. II. 12 dicembre 1944 – 9 dicembre 1945*. Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Róma, 1992.
- Pastorelli, Pietro (szerk.): *Documenti Diplomatici Italiani. Decima Serie (1943–1948) Vol. I. 9 settembre 1943 – 11 dicembre 1944*. Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Róma, 1992.

- *Le Saint Siege et les victims de la guerre. Janvier–Decembre 1943. Vol. IX.* Libreria Editrice Vaticana, Vatikán, 1975.
- *Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre, Janvier 1944 – Juillet 1945. Vol. X.* Libreria Editrice Vaticana, Vatikán, 1980.
- *Le Saint Siège et la Guerre Mondiale, Janvier 1944 – Mai 1945. Vol. XI.* Libreria Editrice Vaticana, Vatikán, 1981.
- Melchionni, Maria Grazia (közli): Blasco Lanza d'Ajeta e Alberto Berio: Passi diplomatici per la conclusione dell'armistizio Italia–Alleati. In.: *Rivista di Studi Politici Internazionali*, 1946/3–4. és 1947/1–4. 578–588.

Budapest, 2018. szeptember 10.